International Indexed, Referred Research Journal, ISSN-2250-2629, January,2013

शोध पत्र- bfrgkl

egjk"Vªkrhy lekt thou vkf.k tkrh0;oLFkk

* ik- Mk- vfuy ekf.kdjko clk.k

* Z.B. Patil College,Dhule

महाराष्ट्रातील समाजजीवन

महाराष्ट्राची समाज रचना प्राचीन काळापासून चातुर्वर्ण्य पद्धतीवर आधारलेली आहे. प्राचीन काळातील ही वर्णव्यवस्था समाजस्वास्थ्याला कितपत उपयुक्त ठरली याबाबत अभ्यासकामध्ये मतभेद आहेत. आपल्या संस्कृतीच्या रुढी परंपरा एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे संक्रमित करणे हे महाराष्ट्रीयन लोक आपल्या जीवनाचे ध्येय मानतात. ज्या मानवी गटाला दीर्घकालीन सातत्य असलेली श्रद्धा, मूल्ये, आचार व नियम असतात अशा गटाला सर्वसामान्यपणे समाज असे म्हटले जाते. आपल्या सांस्कृतिक मूल्यांना जीवनात अधिष्ठान देऊन ती सांस्कृतिक मूल्ये जतन करण्याचे ध्येय समाजव्यवस्थेने नजरेसमोर ठेवलेले होते. समाजाच्या धर्मश्रद्धा, पूजा व उपासनांचे प्रकार, शैक्षणिक पातळी, सामूहिक जीवनाची मूल्ये, कुटुंबसंस्था, विवाह आणि लैंगिक संबंधाच्या कल्पना व व्यवहार, क्रीडेचे व कलांचे प्रकार, भाषा व साहित्य इत्यादींचा विचार करून त्या समाजाच्या समग्र जीवनाचे जे चित्र तयार होते त्यालाच आपण संस्कृती म्हणतो. अशी संस्कृती महाराष्ट्रात टिकून राहिल्याचे निदर्शनास येते. मनुष्य हा समाजप्रिय प्राणी आहे त्यामुळे समाजातील रूढी-परंपरा, रीती-रिवाज त्याला आपोआप चिकटतात, समाजकारणात व्यक्ती आणि समाज यांचे संबंध फार महत्त्वाचे असतात. व्यक्ती, कुटुंब, जाती आणि वर्ण हे समाजाचे प्राचीन काळापासून घटक मानले जातात. चातुर्वर्ण्य म्हणजे हिंदू समाज आणि हिंदू समाज म्हणजे चातुर्वर्ण्य एवढ्या या बाबी हजारो वर्षांपासून एकरूप झालेल्या आहेत. माणूस ज्या समाजात वाढतो त्याचा त्याच्या व्यक्तिमत्त्वावर ठसा असतो हे जसे खरे, तसेच काही लोकोत्तर व्यक्ती समाजावर आपल्या विचारांनी विलक्षण परिणाम घडवून आणतात. मुस्लिम, बौद्ध, जैन व ख्रिस्ती धर्म पंथीयांवर अनुक्रमे महंमद पैगंबर, गौतम बुद्ध, महावीर आणि येशु ख्रिस्त यांच्या शिकवणुकीचा फार मोठा प्रभाव आहे हे नाकबूल करता येणार नाही. त्याच बरोबर प्रबोधन काळात व त्यानंतर युरोपमध्ये व जगात अन्यत्र अनेक प्रभावी व्यक्तींचे कार्य आणि विचार मानवी समाजाला प्रगतीची नवी शिखरे गाठण्यास साहाय्यभूत झाले आहेत. प्रबोधन काळात महाराष्ट्रात महात्मा जोतीराव फुले, महात्मा गांधी, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, विष्णुशास्त्री पंडित, राजारामशास्त्री भागवत, भाऊ दाजी लाड, स्वामी केवलानंद सरस्वती, पं. श्रीधरशास्त्री पाठक यांनी आपल्या विचार आणि कार्यातून समाज जागृती करण्याचा प्रयत्न केला. समाजाचा व्यक्ती हा अविभाज्य घटक आहे. व्यक्तीविना समाज अस्तित्वात येऊ शकत नाही. तसेच समाजाशिवाय व्यक्तीचे जीवन अपूर्ण असते. म्हणूनच सक्षम, निरपेक्ष समाज रचनेवर व्यक्तीचा विकास अवलंबून असतो. आधुनिक सुधारणावादी व्यक्तीत्त्व समाजाचा विकास घडवू शकतात. समाज सुधारकांनी सुदृढ समाजरचना उभी करण्याचा प्रयत्न केला. १९व्या शतकाच्या उत्तरार्धात आणि प्रामुख्याने विसाव्या शतकाच्या प्रारंभी पाश्चात्त्य शिक्षण घेतलेली एक पिढी पुढे येऊ लागली. पाश्चात्य ज्ञानाने अर्धवट पिवळे झालेले आपल्यातील सुशिक्षित सुधारक, सनातनी समाजाचा बुद्धिभेद करू लागले. आर्यसमाज, ब्राह्मोसमाज यासांरखे नवे संप्रदाय उत्पन्न होऊन ते नवीन धार्मिक मते आणि संस्कार शिकवू लागले. बुद्धीप्रामाण्यवाद्यांचा तिसराच पंथ निघून तो धर्मसंस्थांच्या नियमांना थोतांड मानू लागला. अशा परिस्थितीत जुन्या संस्कारांवर आणि नीतीतत्त्वांवर आधारलेली कुटुंबसंस्था मूळापासून हादरून तिच्यात मोठमोठ्या भेगा पडल्यास नवल नाही. प्राचीन सांस्कृतिक मूल्ये असलेली समाजरचना टिकविण्यासाठी धर्मचिकित्सेची गरज होती. नव्या विचाराबरोबर जुन्या विचारांना पारखून, त्यांची चिकित्सा करून समाज विकास करण्याची गरज होती. ही गरज स्वामी केवलानंद सरस्वती, तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी, पं. श्रीधरशास्त्री पाठक या सारख्या धर्मशास्त्रांचे सखोल अध्ययन केलेल्या व्यक्तींनी पूर्ण केली. आधुनिक विचारसरणीच्या महाराष्ट्रास सांस्कृतिक मूल्यांची जोड दिली.

जातिव्यवस्था

भारतीय समाजव्यवस्थेला जातियता हा एक मिळालेला शाप आहे. अखिल भारतात जातीयतेचे प्रखर स्वरूप जाणवते. प्राचीन काळात चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेतून जातिव्यवस्था निर्माण झाल्याचे दिसते. भारतीय समाजव्यवस्था ही विविध जातीजमातींनी मिळून बनलेली आहे. पूर्वी चार वर्ण होते. त्यातून हळूहळू निरनिराळ्या जाती उत्पन्न झाल्या. सर्व जाती ईश्वराने निर्माण केल्या असून, त्या जन्मजात आहेत. अशी एक भ्रामक समजूत हिंदूंमध्ये रूढ झाली. प्रत्येक जात स्वतःला अन्य काही जातीपेक्षा उच्च समजते व हा उच्चनीचपणा ईश्वरनिर्मित आहे, असे मानले जाते. पण या दोन्ही कल्पना चुकीच्या आहेत. जाती केवळ जन्मावर आधारित नसून व्यवसाय, आचार, उपास्य देव, देशभेद, पंथ इ. अनेक कारणांमुळे उत्पन्न झाल्या आहेत. जातींमध्ये आणखी उपजातीही अशाच कारणांनी निर्माण झाल्या. आजचा हिंदू समाज वर्णबद्ध नसून जातीबद्ध आहे. ब्राह्मण वर्ण नसून एक जात बनली आहे. अन्यवर्णाही लोप पावले आहेत. त्या वर्णातल्या जाती मात्र कायम राहिल्या आहेत. एकोणिसाव्या शतकात आणि

विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात समाज सुधारकांनी समाजातील उच्चनीच भेद नष्ट करण्यासाठी महत् प्रयास केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी कायद्याच्या चौकटीत जातियता मोडून काढण्याचा प्रयत्न केला. परंतु पुरोगामी महाराष्ट्रात आजही समाज सुधारकांच्या कल्पनेतील यश प्राप्त झालेले नाही. जातियतेची कडक बंधने आज पाळली जात नसली, समतेचा आभास निर्माण केलेला असला तरीही जातियतेची तेढ समाजात आजही रूढ असल्याचे दिसते. चातुर्वर्ण्य, जातीभेद आणि अस्पृश्यता ही या काळातल्या धर्मवेत्त्यांची त्रयी विद्या होती. आणि तिचा पुरस्कार करून हा हिंदू समाज जितका विभाजित होईल, तितका करण्याचा त्यांनी जणू निर्धारच केला. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र व अस्पृश्य आणि त्यांच्या संकरातून निर्माण झालेल्या अनंत जाती यांनी परस्परांत विवाह करू नयेत आणि एकमेकांचे व्यवसाय करू नयेत, असे दंडक त्यांनी घातले. शिवाय भिन्न घटकांनी परस्परांचे अन्न घेऊ नये, त्यांनी परस्परांना स्पर्शही करू नये, अशी बंधने धर्म म्हणून त्यांनी लावून दिली. शूद्र व अस्पृश्य हा या मानवसमूहातील बहुसंख्य वर्ग. त्यांना वेदपठणाचा तर राहोच; पण श्रवणाचा सुद्धा अधिकार त्यांनी ठेवला नाही. म्हणजेच विद्या, पूज्य ग्रंथ यांच्याही बाबतीत हा समाज विघटीतच राहिला पाहिजे, असा या धर्मशास्त्रज्ञ ांचा कटाक्ष होता. धर्ममार्तंडांनी धर्मग्रंथातील विचारांचा चुकीचा अर्थ लावून जातियता, अस्पृश्यता या बाबीचे समर्थन केले होते. धर्मभोळ्या जनतेच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन सामाजिक अराजकता निर्माण झ ालेली होती. धर्माच्या आधारावर अस्पृश्यता पाळणे पाप आहे हा विचार समाजापर्यंत पोहचविण्याची गरज होती. हा विचार महाराष्ट्रातील आचार्य आनंद शंकर ध्रुव, डॉ. भगवानदास, स्वामी केवलानंद, तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी, नारायण शास्त्री मराठे, इंदिरा रमण शास्त्री, पी.एच. परांजपे, पं. श्रीधरशास्त्री पाठक यासारख्या धर्मशास्त्रांच्या जाणकरांनी मांडलेला दिसतो. मानव हा समाजप्रिय प्राणी असल्याने त्याच्यात सामाजिक बांधीलकी असते. आपण समाजाचे काहीतरी देणे लागतो याची त्याला जाणीव होते. त्यातूनच समाजासाठी कार्य करण्याची भावना निर्माण होते. विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात महाराष्ट्रात याच विचारधारेने प्रेरित होऊन सुधारणावाद्यांची एक शृंखलाच निर्माण झालेली दिसते. प्राचीन धर्मशास्त्रांचे सखोल अध्ययन केलेल्या सुधारणावाद्यांनी धर्ममार्तंडांवर कडाडून प्रखर शब्दात हल्ले केले. चातुर्वर्ण्यावर विज्ञानाचा प्रकाशझोत टाकल्यावर त्यांची अशास्त्रीयता, असमर्थनीयता स्पष्ट झाली असली, तरी अद्याप अनेकांच्या मनात त्या प्राचीन समाजव्यवस्थेसंबंधी आकर्षण आढळते. एवढेच नव्हे तर पोथी-पुराणांच्या आधारे त्या व्यवस्थेची सयुक्तितता पटवून देण्याचा आग्रह धरला जातो. पण भारताच्या राज्यघटनेने वर्णव्यवस्था आणि जातिभेद कालबाह्य आणि अग्राह्य ठरविले आहेत. अर्थात तेवढ्यानेही उद्देश सफल होऊ शकत नाही. निरोगी समाजरचनेच्या संदर्भात शिक्षणाने, प्रत्यक्ष आचारविचाराने, अनुकूल आर्थिक परिस्थितीने आणि योग्य वयात योग्य संस्कार केल्याने जन्मावर आधारलेली श्रेणीबद्ध चौकट नाहीशी होऊ शकते.

सारांश :

थोडक्यात, मनावरील योग्य संस्कार, शिक्षणाचा प्रसार आणि आर्थिक उन्नती यासारख्या उपायांनीही वर्णव्यवस्थेचे अवशेष नाहीसे होऊन निरोगी समाज बांधणी शक्य होईल. महाराष्ट्रातील जातियता नष्ट करण्यासाठी आजही सुदृढ विचारांची, आचाराची गरज आहे. पं. श्रीधरशास्त्रींनी वैदिक धर्मानुरूप आचरण करून सामाजिक समतेचे संस्कृती संवर्धन संगोपनाचे महत्त्वपूर्ण विचार समाजाला दिलेले आहेत. महाराष्ट्रात हिंदू, मुसलमान, ख्रिश्चन, पारशी, जैन, बुद्ध, शीख, लिंगायत, ज्यू या धर्माचे आणि पंथांचे लोक राहतात. तसेच आदिवासी भटक्या, विमुक्त जमातीचेही लोक येथे राहतात. हिंदू धर्मियांची संख्या राज्यात जास्त आहे. हिंदूंमध्ये अनेक जाती, पोटजाती आहेत. या जातीपोटजातीतील भेद, उच्चनीचता नष्ट करणे गरजेचे आहे.

संदर्भ ग्रंथ

१. पं. श्रीधरशास्त्रींचे मराठी भाषेतील हस्तलिखिते.
२. काणे पांडुरंग वामन, धर्मशास्त्र विचार, मौज प्रिटींग ब्यूरो, मुंबई.
३. कर्वे इरावती, धर्म, प्रकाशक-देशमुख रा. ज., पुणे
४. गजेंद्र गडकर प्र. बा., समाजप्रबोधन, सुविचार प्रकाशन.
५. व्हटकर नामदेव, भारतातील जातिभेद आणि त्यावर उपाय, कोल्हापूर.
६. सरदार गं. बा., महाराष्ट्र जीवन परंपरा प्रगती आणि समस्या, (खंड पहिला), पुणे.
७. पाठक श्रीधरशास्त्री, अस्पृश्यतेचा शास्त्रार्थ, १९३३.
८. इतिवृत्तम - सरस्वती वेद पाठ शाळेचा अहवाल (१९९५-१९९६)